

Оксана ЗАЛЕВСЬКА (Івано-Франківськ)

ЕКЗИСТЕНЦІЙНЕ СВІТОСПРИЙНЯТТЯ В МАЛІЙ ПРОЗІ РОСТИСЛАВА ЄНДИКА

Анотація. У статті на матеріалі збірок «Жага», «В ударі з життям», «Зов землі» проаналізовано особливості художнього мислення Ростислава Єндика, розглянуто національно-духовну проблематику творчості автора, зосереджено увагу на екзистенційних засадах малої прози письменника, доведено, що саме екзистенційність є художньо-естетичною системою оповідань та новел прозаїка.

Ключові слова: екзистенціалізм, самотність, відчуження, життя, смерть, буття, страждання, земля.

В останні десятиліття дослідники українського літературного процесу ХХ століття мають можливість об'єктивно, без ідеологічних упереджень, аналізувати невідомі, призабуті або замовчувані сторінки творчості багатьох письменників. У науковий обіг повертається вагомий доробок авторів, які жили і працювали поза межами України. Йдеться, зокрема, про творчість Ростислава Єндика (1906 – 1974), художній і публіцистичний набуток якого є знаковим у процесі утвердження національної культури.

Його творчий доробок складається з п'яти прижиттєво виданих ним спочатку у Львові (30 – 40-і рр.), а згодом під час вимушеної еміграції у Кракові та Мюнхені (40 – 70-і рр.) книг новел та оповідань, афоризмів, драми, поезії в прозі та двох ліричних збірок. Як письменник і вчений-антрополог він брав активну участь в інтелектуально-естетичному та національно-духовному житті Галичини, а пізніше – в літературно-мистецькому й культурному процесі української діаспори.

У центрі уваги Ростислава Єндика — проблеми сутності людини, її моралі, етики, смислу життя та діяльності, стосунки і взаємини з іншими людьми та суспільством. Герої Ростислава Єндика часто не можуть подолати власну душевну драму, перебувають у трагічній дисгармонії з навколишнім світом насильства і зла, протистоять йому ціною самоти і відчуження. У творах домінуючими є вічні екзистенційні проблеми, як-от: життя і смерть, добро і зло, гріх і спокута. Джерелом трагедій і конфліктів у новелах нерідко стає «влада» землі, суперечки навколо неї. Саме в цих взаємодіях на перший план виступають психічні (в тому числі й ментальні) особливості людей. Змальовуючи цілі життєві драми, Ростислав Єндик знаходить своє оригінальне слово для вираження глибинного зв'язку та спорідненості селянина з батьківською землею, з батьківщиною, яка з цієї землі проростає. Розрив цього зв'язку веде до смерті, а смерть означає повернення до землі. Іван Загуканий («Відступник»), купуючи землю в ляха, стає ворогом дружині, дітям, хоч саме про них турбується. Для нього косяк — наче обкрадена церква, в якій

«музика — ніби хто весільної на похороні маминім заправ», однак селянин готовий за святу землю йти «на вічну погибель і скрегіт зубів», «варитися цілу вічність у пеклі в сірчанім котлі, ніж дати себе і дітей своїх на посміх на землі» [3, с. 21]. У розмові з лікарем виринається назовні вистраждана мудрість селянина: «Я хотів би, щоб кожний чоловік був чоловіком, свою честь знав, а чести без землі нема» [3, с. 19].

Новели Ростислава Єндика вражають не тільки глибиною реалістичного відтворення народного життя, а й своєрідністю стилю — граничною стислістю, глибоким психологізмом і ліричністю. Вся увага зосереджується в них на відтворенні душевних переживань героїв, на показі складних соціальних конфліктів саме через сприйняття їх «чуттям і серцем» персонажів. Екзистенційна трагедія відокремлення людини від субстанційних засад буття, порушення гармонії між особистістю і соціумом, що нерідко призводить до трагедії, виразно лунає в багатьох новелах Ростислава Єндика. Інтелегент Сімкевич із твору «Спекуляція» змушений займатися виробництвом і продажем свічок, бо саме суспільні обставини (прибув з утікачами шукати захисту перед московськими опричниками на західному березі Сяну) штовхають його до праці, далекої від тої, якій би прагнув присвятити життя: «Мої думки — мої мрії, мої мрії — моя молитва. Вона ж дуже далека від цих свічок...» [3, с. 104].

У напружено-драматичних ситуаціях зображує Ростислав Єндик героя новели «Розповідь одного жидка». Приреченість, страждання, безвихідь, боротьба за існування, покинутість перед лицем смерті — це трагізм буття не лише Моніка Маголіна, але й усіх тих (незалежно від національності), хто потрапив у жорна більшовицької чи фашистської тоталітарної системи: «Всі поробились у світі фашистами або большевиками і кожний хоче накидувати людям свою вперту волю» [3, с. 257]. Розповідь Моніка про страшні поневіряння — це плин свідомості людини, у якому домінують внутрішні імпульси душі, зокрема, невимовна потреба спокою і свободи: «Але я є найчистіший демократ... Чи я в тому винен, що я не люблю дивитись на кров? Волю тримати патик на пса, ніж шаблю

проти чоловіка!» [3, с.257]. Безперечно, відчуття людських страждань, розуміння душевного стану персонажів характеризує творчість Ростислава Єндика.

Цікавим у творчості письменника є також художнє осмислення смерті. Герой новели Ростислава Єндика «Відступник» мучиться провинною, від якої Іванова «душа змерзла, як річка від морозу» і став він легкий і порожній всередині — «крізь нього, наче крізь дупло, проходив вітер та хитав кістми, що аж скрипіли» [3, с. 23]. Людина сама себе карає, а Бог тільки допомагає їй, відлунюючи голос сумління. Тому страждання у творах митця — то дорога до внутрішнього переродження. На цій дорозі страждання людина мусить пізнати саму себе, заглибитися у власне життя, оцінюючи всі свої думки й учинки, звідати почуття провини й каяття.

Схожий ракурс зображення трагедії характерний для новели «В зударі з життям» Ростислава Єндика — самогубство юнака і сприйняття страшного фіналу вбитого горем батька. Різними були обставини, що підштовхнули молодого хлопця до останньої межі, але причина одна — трагічний абсурд життя людини у ворожому світі. Герой новели — студент Остап, який у час арешту був безпідставно звинувачений друзями у зраді й, дізнавшись ім'я справжнього донощика, добровільно підписав собі смертний вирок. Радник президента Бовваницький, прагнучи врятувати сина (Остап і його друзі виступають проти влади), знаходить єдино правильний, на його думку, вихід — видати друзів-«бандитів» сина в обмін на його життя: «Пане президенте, я старий урядник і знаю свої права й обов'язки супроти держави і родини. Я поступлю, як сумління накаже, але ніхто не закине мені, що я нелояльний» [1, с. 10]. Любов і відчуття батьківської провини звернене вже до мертвого сина. Безвихідь і гострий жаль пронизує останні рядки твору, в яких «сухий розум радника не вдержав життєвої проби, в життєву пробу вдерся ще й батьківський зов» [1, с. 23]. Неголений, у подертій одежі, дико розкидаючи руками, пробігав Бовваницький вулицями Львова і кидав зустрічним одне й те саме запитання: злочин чи помилка?

Ростислав Єндик розкриває «коріння зради», виписуючи риси характеру Бовваницького. Уже на початку твору образ радника балансує на межі комізму і не тільки смішить, але й відштовхує, викликаючи відразу. Тривога перед «настроєм влади» розгойдує серце, «мов велетенський маятник», «видушує поти з товстенького тіла». Підготовка до розмови з вищим начальством завершується «ритуалом поклону», виписаним автором як засіб критики сучасних митцеві державницько-політичних інституцій та морально-етичних норм: «Один поклін коло дверей, другий серед залі, третій коло пана президента, четвертий столові пана президента, а далі подав радник Бовваницький акти і відступив на три кроки, витягаючися струн-

ко. Животик пробився білою плямою крізь штани і камізьку, уста скривилися в усміх місячної повні» [1, с. 7]. Промовисте прізвище радника (походить від бовван чи бовдур) використовується як додатковий засіб реалізації сатиричного модусу цього художнього образу, допомагає увиразненню його ідейної сутності. Бовваницький у своїй рабській покорі втратив себе, власну честь і гідність, як і його предки, які з покоління в покоління так само запобігали перед старшими і підвладними.

Художнє осмислення філософських категорій абсурду буття, страху, відчаю, страждання і смерті присутнє в новелах «Відступник», «Грудка з порога», «В суді», у яких автор вивчає екзистенційний стан селянина в «межових ситуаціях», «ситуаціях вибору». І, як правило, відчай, тривога, відчуття приреченості змінюються вірою в перемогу тих духовних скарбів, над якими смерть не має влади і які залишають людину людиною. З такого розуміння життя народжується образ Олекси («Змагун»), який мав «особливу потіху в розкиданні грошей»: побудував церкву в одному селі, лікарню в містечку, рідні школи по селах, бо «любив давати і роздавати, але страшенно не любив, щоб хто сам у нього брав, ще гірше — обманював його» [3, с. 111].

Усвідомлення байдужості, бездушності й ворожості реальної дійсності людиною, яка відчужується від неї, зумовило актуалізацію в українській літературі першої половини ХХ століття мотиву двійника. Герої роздвоєння опиняються між двома вогнями: вони змушені вибирати не просто між життям і смертю (власною), але між родинними та суспільними цінностями. Такий «неможливий» вибір людини є типово екзистенційною проблемою. Проблема морального вибору стоїть перед героями більшості творів Ростислава Єндика, але, мабуть, найбільш гостро вона заявлена в новелі «Катарзіс» та оповіданні «Відступник», назви яких говорять самі про себе. Щоб передати нестерпний стан душевного розщеплення, Іван Загуканий розповідає священику історію про гадину, яку пастухи виполошили з гнізда: «Як вона лише показалася, перетяли її ударом кола і так залишили. Та вона вилася далі, шукаючи за пастухами. Їх не знайшла, але знайшла свою другу частину і зжерла її та аж по заході сонця здохла. Вважайте, що я перетятий на дві частини!» [3, с. 15].

Ростислав Єндик схильний поєднувати в одній людській особистості добро і зло, прекрасне і потворне, прагнучи правдиво віддзеркалити дійсну реальність: «Де інші падали змучено, там він міцно стояв на ногах і сміявся з них розкотистим реготом, свідомий своєї перемоги. Було в ньому щось від Божого, може й диявольського» [3, с. 109].

Ростислав Єндик, використовуючи психологічні портретні та пейзажні характеристики, експресивні психологічні деталі, майстерно передає напружений стан — трагізм буття віч-на-віч зі смер-

тю: «І тоді напав на в'язнів якийсь страшний всеобіймальний страх. Всі тряслися цілим тілом і очікували чогось невідомого. Їм хотілося кричати, їм хотілося визвати той загрозуючий страх, щоб він нарешті прийшов і замучив у боротьбі з ними, а не шарпав їх своєю непевністю, наче відкриту рану» [3, с. 48].

У текстах письменника прочитуємо відкритий інтерес не тільки до реалій тоталітарного світу, а й до душевних станів людини у найбільш загострені моменти національної духовної та фізичної катастрофи в ситуації апокаліптичного переживання історії, коли руйнівний вплив влади стає настільки сильним, що втрачаються будь-які засади гуманності й кожен індивід підлягає процесу загальнодержавної асиміляції, підпорядковуючись байдужому до чийогось конкретного життя «маховику» історії. В оповіданні «Мольфар» автор створює власну модель світобудови, насичену демонічними силами, акцентуючи на тому, що злий дух намагається опанувати, підкорити собі людський світ. У трагічно-містичних описах багато деталей (речові, кольорові, звукові), які свідчать, що подібне — справа нечистої сили: «Він був інший і ростом і лицем, як усі люди: високий, плечистий і роздутий, як дуплава верба. На лиці червоний, як буряк, з руками, як довбні, з пальцями, як гралі. Був без капелюха, наче з бійки вирвався б, а червонаве волосся стірчало, на ігли на їжаку, або спадало гадюччям аж на плечі, по яких спливав піт. Цей велет держав страшний міх на плечах, виповнений незвичайним тягарем ...» [3, с. 74] — портрет градового царя; «А я кажу: Птру! Гов! Не лети! Я відчиняв багато разів тобі дорогу, але тепер не відчиню, бо ти ідеш з усіма духами на нашу погибель. Чи ж я не бачу? Чи ви, пекельні потуги, не взяли собі за спільника і земного сатану? Щоб нас зовсім підкорити голодом і перестрахом та щоб ми, вольні, служили вам уже тут, як грішні душі там! І ми справді згрішили б, якщо зрадили б слободу!» [3, с. 80] — звернення-заклинання мольфара до велета.

У зображенні художнього простору в оповіданнях «Зов землі», «В безпуття на шлях» також важливу роль відіграють апокаліптичні мотиви. Це сприяє створенню образу дисгармонійного, хаотичного світу: «Цензура наложила каганець на пресу, може й непотрібний, бо сумління світа застигло. Тимто по країні далі ходили ватаги людоїдів, вбивали людей і викидали м'ясо псам на жир. Пси лютували і скаженіли, а потім і самі почали сягати до горлянок. Тікав, хто мав силу, у світ за очі, гинули діти й жінки» [2, с. 154], «За обрями загубилися чорні хмари, що впали на Лемківщину оливяним дошем. В повітрі літали голубі голуби та воркували глухо і тривожно. По землі повзли апокаліптичні бестії, збивали вали сивого туману, ригали вогнем і пропадали в ньому далі. Армія вилая в судорогах, як потята гадина, що страшила їдь і зуби, корчилася і підкидалася, а її частини здихали і в дивний спосіб пропадали, полишаючи по собі тільки скривавлену луску» [2, с. 57].

У контексті сказаного напрошується роз'яснення: історія лемків — це історія багатьох малих етнічних спільнот, яких протягом століть утискали могутніші сусіди. У час першої світової війни на австрійському фронті перемогу здобувала російська армія. З самого початку окупації Галичини почалися труси, арешти. Тільки через київські тюрми перевезено вглиб Росії, до Сибіру, понад 12.000 осіб, серед них багато греко-католицьких священників. Б. Якимович так охарактеризував цю ситуацію: «Важка і несправедлива доля спіткала український народ у ХХ ст. — в час великого перелому, що стався під час першої світової війни в Європі: більшість поневолених націй здобула свою державну незалежність, а він, український народ, так і залишився поділений між сильнішими сусідами. Внаслідок нечесних комбінацій Антанти Галичина дісталася Польщі, Буковина — Румунії, Закарпаття „добровільно-примусово” увійшло до складу Чехо-Словаччини, а Велика Наддніпрянська Україна розпочала будувати „нове життя”, яке після сталінського перевороту 1929 року можна охарактеризувати як шлях до могили» [6, с. 5]. Але сорокові роки ХХ століття взагалі зазедве не поставили в житті цього етносу велику крапку. В 1944 році понад 200 тисяч лемків не просто депортували з рідної землі, а дрібками розкидали, розсіяли по всій Україні, щоб якнайшвидше асимілювати. У 1947 році польський уряд продовжив справу Сталіна, але вже на своїй території. Ще 140 тисяч лемків було розкидано (по дві родини на село) північним заходом Польщі. Чехословацький уряд вирішив учинити інакше: асимілювати лемків «на місцях», поступово перетворюючи їх на словаків, бо країна маленька — депортувати нікуди.

Водночас Ростислав Єндик шукає засоби гармонізації простору, відновлення втраченої єдності, що, на думку митця, має бути досягнуто передусім з допомогою духовних зусиль особистості. Доречним тут видається міркування Ярослава Поліщука про те, що Апокаліпсис чи катастрофічний елемент є очисним елементом: «Перш ніж нечестивий світ справді згине, він in effigie нищиться уявою, розпаленою ненавистю до нього. Це робиться для того, аби після пониження настало визволення й очищення» [4, с. 270]. Письменник бачить майбутнє, очищене від насильства і рабської покори. Мірко Ратмир («В безбуття на шлях») переконаний, що кожен українець повинен розбудовувати у власних грудях державу, «у власному серці треба витворювати нову дійсність, не менше міцну, ніж та, що її сотворили назовні вороги». Для здобуття державності потрібна наукова система, яка б давала матеріали з «доказами на право до землі і право на окремішність, вона вибудовувала б велич старини і ставила б її, як зразок того часу, коли ще предки були дужі». Роздроблювання сил ніколи не приведе до перемоги, а тільки до руїни. Духовними підставами народу є честь і достоїнність, «але ж бо чи

справді саме одиничні герці розбуджують, збільшують і вдержують їх? Їх створює історія і першо — історія, бо з викопалин землі і темних архівів ви двигаеться велич, що перероджує навіть трусливих рабів та заставляє живіше битися кожному серцю, роблячи його невмирущим (простежуються авторські висновки і позиція Єндика-науковця)» [2, с.141]. Свої жадані візії вкладає в уста героїв творів — не лише чоловіків, а й жінок: «Як оглухли заступники, ми, жінки, шукатимемо права ласки, роблячи світ кращим і ліпшим, боронячи його перед безглуздою жорстокістю і брутальним насильством. Що ми знаємо про справедливість?! Ми знаємо тільки лагідність» [2, с. 126].

Орієнтуючись на зображення глибинного переживання людини, український митець передає внутрішній світ героя у двох важливих вимірах — психологічному й духовному, внаслідок чого герой осмислює своє ставлення до світу і самого себе. Самотність, відчуження індивіда, життя і смерть, відповідальність за своє існування — ці та інші проблеми постають у творах Ростислава Єндика в їх екзистенційному значенні. Образи сучасників, створені письменником, помітно вирізняються індивідуальністю, вони є водночас авторською інтерпретацією українських етноментальних характеристик і безпосередньою рефлексією на довкілля, реальні життєві події.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Єндик Р. В ударі з життям / Ростислав Єндик. – Краків : Українське видавництво, 1940. – 179 с.
2. Єндик Р. Зов землі / Ростислав Єндик. – Краків, 1940. – 160 с.
3. Єндик Р. Жага / Ростислав Єндик. – Мюнхен, 1957 – 301 с.
4. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму : монографія / Ярослав Поліщук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 392 с.
5. Фащенко В. У глибинах людського буття / Василь Фащенко // Літературознавчі студії. – Одеса : Маяк, 2005. – 639 с.
6. Якимович Б. Антін Лотоцький: Життєвий і творчий шлях / Богдан Якимович // Лотоцький А. Княжа слава. – Л., 1991. – 80 с.

Oksana Zalevska

Existential perception of Rostyslav Yendyk's small prose

Summary. The article in the material of the collections "The Thirst", "In a hurry with life", "The Call of the Earth", analyzes artistic thinking of Rostyslav Yendyka, considers national and spiritual issues of creativity author, focuses attention on the existential principles of small prose of this writer. It is proved that existentiality is an artistic and aesthetic system of short stories of the writer's prose.

Key words: existentialism, loneliness, alienation, life, death, being, suffering, earth.

Одержано 28.03.2018 р.

© Залевська О., 2018